

بررسی و تحلیل تأثیر گذاری عوامل ژئوپلیتیک بر روابط نظامی ایران و پاکستان

حسین مهدیان^۱، حسن رضایی^۲، محمد جلال ترکاشوند^۳، احسان خیری^۴

پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۴

چکیده

شناخت عوامل ژئوپلیتیکی تأثیرگذار بر روابط سیاسی-نظامی با کشورهای همسایه از اولویت‌های مهم سیاست خارجی و دفاعی کشورها است. پاکستان، از همسایگان مهم و اثرگذار جمهوری اسلامی ایران است و بسترهای مهمی برای همکاری‌های نظامی-دفاعی بر اساس منافع ژئوپلیتیکی بین دو کشور وجود دارد. پژوهش حاضر با هدف شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی تأثیرگذار بر روابط نظامی ایران و پاکستان و شناخت مهم‌ترین ابعاد و مؤلفه‌های تأثیرگذار بر روابط دو کشور و تعیین اولویت و اهمیت هرکدام از مؤلفه‌ها صورت گرفته است. با توجه به ماهیت موضوع پژوهش و مؤلفه‌های مورد بررسی، روش اجرای پژوهش حاضر از نوع ترکیبی (کیفی-کمی) و از نظر هدف، کاربردی است. روش پژوهش در بخش کیفی توصیفی-تحلیلی بوده و در بخش کمی از روش تحلیل سلسله‌مراتبی تاپسیس استفاده شده است. در این مقاله عوامل مهم ژئوپلیتیکی شامل: عوامل ژئواستراتژیک، ژئوکالچر، ژئوآکونومیک و هیدروپلیتیک به همراه ۲۹ مؤلفه در سه معیار اصلی: ۱. میزان اهمیت؛ ۲. بسترسازی مثبت؛ ۳. مداخله‌گری مورد بررسی، تحلیل و رتبه‌بندی قرار گرفت. بر اساس نتایج به‌دست‌آمده، عوامل ژئواستراتژیک با کسب میانگین نمره ۳۰ در جایگاه نخست تأثیرگذاری و پس از آن عوامل ژئوکالچر با کسب نمره میانگین ۲۸ در جایگاه دوم و پس از آن عوامل ژئوآکونومیک با کسب نمره میانگین ۲۷/۲ در جایگاه سوم تأثیرگذاری و عوامل هیدروپلیتیک با کسب نمره ۱۴/۸ در جایگاه چهارم قرار دارند.

واژگان کلیدی: ج.ا.ایران، پاکستان، عوامل ژئوپلیتیک، عوامل ژئواستراتژیک، روابط نظامی.

۱. استادیار علوم سیاسی دانشگاه امام علی^(ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: Mahdian@iamu.ac.ir

۲. استادیار اقلیم‌شناسی دانشگاه امام علی^(ع)، تهران، ایران. رایانامه: rezaeihasan63@yahoo.com

۳. استادیار روابط بین‌الملل دانشگاه امام علی^(ع)، تهران، ایران. رایانامه: Torkashvand1356@yahoo.com

۴. کارشناسی ارشد جغرافیای نظامی دانشگاه امام علی^(ع)، تهران، ایران. رایانامه: Kheyriehsan@yahoo.com

۱. مقدمه

در عصر حاضر کشورها در روابط خارجی خود با توجه به ارزیابی‌های که از قدرت‌های پیرامونی و یا رقیب خود دارند، تلاش می‌کنند با بهره‌گیری از عوامل ژئوپلیتیکی و سایر عوامل مؤثر بر قدرت ملی نسبت به اتخاذ سیاست‌های مناسب در راستای راهبرد دفاع ملی کشور خود اقدام کنند. درک صحیح از نقش عوامل ژئوپلیتیکی (موقعیت جغرافیایی، منابع طبیعی، ساختارهای اجتماعی و اقتصادی، و روابط بین‌المللی) می‌تواند تأثیر بسزایی در شکل‌گیری راهبرد و سیاست‌های یک کشور بگذارد و موجب به‌وجودآمدن همگرایی و ایجاد مناسبات حسنه و توسعه همکاری‌ها با کشورهای همسایه و منطقه‌ای گردد. عدم استفاده از این ظرفیت‌ها نیز می‌تواند باعث واگرایی، تنش و منازعه در سیستم روابط و مناسبات کشورها گردد (شاملو، ۱۴۰۰: ۱۰۱).

طراحان راهبردهای نظامی در برآوردهای خود تحت تأثیر مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی قرار دارند و از این ظرفیت در طراحی سیاست‌های کلان استفاده می‌نمایند (دانش آشتیانی، ۱۳۹۶: ۲۲). موقعیت ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران در ساختار فضایی ژئوپلیتیک جهانی همراه با دارا بودن کدهای ژئوپلیتیک مؤثر و خیلی قوی در میان کشورهای همسایه و منطقه خاورمیانه، به‌گونه‌ای است که قدرت‌های جهانی و کشورهای هم‌منطقه با ایران را نسبت به تغییر در وزن ژئوپلیتیکی و تحولات داخلی و خارجی خود بسیار حساس کرده؛ زیرا در بسیاری از موارد، منافع ملی کشورهای منطقه و بازیگران داخلی کشورهای منطقه در رابطه مستقیم با شرایط ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک و تصمیمات رأس نظام سیاسی ج.ا.ایران قرار دارد.

در سطح جهانی اهمیت موقعیت ژئوپلیتیکی ایران به‌گونه‌ای تشریح شده که آن را هارتلند ژئوپلیتیک قرن بیست‌ویکم و در قلب منطقه‌ی بیضی‌شکل انرژی استراتژیک، قرار داده است؛ به‌طوری‌که هرگونه تغییری در وضعیت ژئوپلیتیک ایران، شرایط

ژئوپلیتیکی کشورهای منطقه خاورمیانه را به هم زده و در سطح جهانی تغییرات و تبعات ژئواستراتژیک بر جای می‌گذارد (جهانگیری و اطهری، ۱۳۹۷: ۵۷-۵۶).

شناخت دقیق و صحیح فرصت‌ها و تهدیدهای فراوری نظام ج.ا.ایران، در کنار بررسی ضعف‌ها و قوت‌های آن، توانایی لازم برای حفظ و افزایش منافع ملی را فراهم کرده و به بالا بردن توان امنیت ملی کمک می‌نماید. شکست‌ها و ناکامی‌ها در عرصه‌ی داخلی و خارجی، عمدتاً به تحلیل نادرست از فرصت‌ها و تهدیدها برمی‌گردد (محمدپور، ۱۴۰۱: ۹).

کشور پاکستان به‌عنوان یکی از همسایگان ایران به لحاظ موقعیت ژئوپلیتیکی خود، اهمیت و حساسیت ویژه‌ای دارد. این کشور از بدو استقلال خود در سال ۱۹۴۷م. با بیشتر همسایگان خود در تنش بوده است. عواملی مانند واقع‌شدن پاکستان در منطقه‌ی جغرافیایی شبه‌قاره و جنوب آسیا، نحوه‌ی تعامل با همسایگان و مواضع این کشور، آثار مستقیمی بر شکل‌گیری موازنه قوا در منطقه داشته است (مینایی، ۱۳۸۶: ۲۲۳).

پاکستان به دلایل زیر می‌تواند در تأمین یا ناامنی کل منطقه شبه‌قاره هند، خاورمیانه و ج.ا.ایران مؤثر باشد:

- ❖ پاکستان، کشوری مسلمان است؛
- ❖ از نظر اقتصادی نسبتاً فقیر است؛
- ❖ اختلافات سرزمینی با هندوستان و ایدئولوژیک با ج.ا.ایران دارد؛
- ❖ صاحب ارتشی قدرتمند با توان تسلیحات هسته‌ای است؛
- ❖ پناهگاه تروریست‌ها و بنیادگراهای اسلامی و قاچاقچیان مواد مخدر است.

پاکستان علی‌رغم روابط بسیار خوبی که با ج.ا.ایران داشته، همواره از نظر بسترسازی برای بنیادگرایی اسلامی خطری بالقوه برای کشورمان محسوب می‌شود؛ بنابراین شناخت سیاست خارجی این کشور، آگاهی از پتانسیل‌ها و کدهای ژئوپلیتیکی آن، شناخت موانع تأثیرگذار بر توسعه روابط سیاسی و نظامی دو کشور می‌تواند در جهت منافع ملی ج.ا.ایران مؤثر باشد.

سیاست خارجی ایران و پاکستان در قبال یکدیگر در یک ساختار امنیتی تثبیت شده است و هر دو طرف سیاست‌های خارجی امنیتی شده را در قبال یکدیگر اتخاذ کرده‌اند. مهم‌ترین عاملی که به روابط متوازن این دو کشور علی‌رغم سیاست خارجی امنیتی شده آن‌ها کمک می‌کند، همسایگی و ضرورت‌ها و نیازهای ژئوپلیتیکی آن‌هاست (کریمی، ۱۴۰۰: ۵). این کشور با ج.ا.ایران در موارد متعددی اختلاف دارد؛ برخی از این موارد عبارت‌اند از:

- ❖ تنش‌های ایدئولوژیک از جمله حمایت پاکستان از گروه‌های سنی پشتون و حمایت ایران از جناح‌های شیعه تاجیک؛
- ❖ اختلاف دو کشور در افغانستان؛
- ❖ اختلافات مرزی ناشی از سیاست‌های بریتانیا؛
- ❖ چالش‌های قومی به‌ویژه در استان سیستان و بلوچستان ایران و بلوچستان پاکستان؛
- ❖ حضور گروه‌های تروریستی مانند جندالله، جیش‌العدل و... در بلوچستان پاکستان (ترابی و مزینانی، ۱۴۰۱: ۱۲-۱۱).

همکاری‌ها و روابط نظامی دو کشور نیز تاکنون تحت تأثیر عوامل ژئوپلیتیک دو طرف قرار گرفته است. در حال حاضر تعامل و همکاری نظامی متناسب با عوامل ژئوپلیتیک بین دو کشور ایران و پاکستان، که به لحاظ جغرافیایی همسایه یکدیگر هستند، وجود ندارد و سطح روابط کنونی دو کشور در حد و اندازه ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های موجود در دو کشور نمی‌باشد. شرایط کنونی روابط نظامی دو کشور به حالت فریز درآمده که این همکاری اندک نه تنها بر سایر روابط دو کشور تأثیر منفی گذاشته، مناسبات کل منطقه را نیز به‌نوعی تحت تأثیر قرار داده است؛ درحالی‌که هر دو کشور پتانسیل خوبی در زمینه نظامی-دفاعی دارند و گسترش روابط در این زمینه می‌تواند مکمل کمبودهای دفاعی دو کشور باشد.

از منظر ژئوپلیتیک کشورهایی که تقارن جغرافیایی دارند در بیشتر مناطق ارتباط دوجانبه و چندجانبه شکل می‌دهند و سیاست خارجی آن‌ها به شدت از یکدیگر تأثیر می‌پذیرد. پاکستان علاوه بر تقارن جغرافیایی، تقارن فرهنگی و قومی با ج.ا.ایران دارد؛ لذا با شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی اثرگذار در روابط هر دو کشور، و لحاظ نمودن آن‌ها در تدوین راهبردها و برقراری روابط نظامی با آگاهی کامل از عوامل ژئوپلیتیکی، می‌توان برای سیاست‌های نظامی دو کشور، آینده مطلوبی را متصور شد.

از این رو، مسئله‌ی اصلی پژوهش حاضر پی بردن به عوامل ژئوپلیتیک اثرگذار بر روابط نظامی ایران و پاکستان است. نویسنده درصدد پاسخگویی به این سؤال اصلی است که؛ «عوامل ژئوپلیتیکی تأثیرگذار بر روابط نظامی ایران و پاکستان کدام‌اند و میزان اهمیت و نوع اثرگذاری آن‌ها به چه صورت است؟».

۲. مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

۲-۱. پیشینه تحقیق

«بناب» و همکاران مقاله‌ای مشترک تحت عنوان «بررسی رقابت‌های ژئوپلیتیکی در منطقه جنوب آسیا با تأکید بر سواحل چابهار ایران و گوادر پاکستان» (۱۴۰۱) تدوین کرده‌اند. بر اساس نتایج تحقیق دو قدرت اقتصادی بزرگ جنوب آسیا یعنی چین و هندوستان که روزانه در حال رشد فزاینده اقتصادی و افزایش نیاز به انرژی و بازار مصرف هستند، در پی دستیابی به مناطق با اهمیت استراتژیک و ژئوپلیتیک برای توسعه همه‌جانبه خود هستند. لزوم دسترسی به آسیای مرکزی و حوزه خلیج فارس از اهداف مهم چین و هندوستان است. در این راستا تمایل این دو کشور به سرمایه‌گذاری در سواحل اقیانوس هند و دریای عمان و حتی خلیج فارس قابل توجه است. در حال حاضر این کشورها درصدد توسعه زیرساخت‌های بنادر گوادر پاکستان، چابهار ایران و صحار عمان هستند.

«شیپری» مقاله‌ای با عنوان «تلاش برای تغییر جهت تجارت ایران به سمت شرق در دهه‌های چهل و پنجاه شمسی» (۱۳۹۸) نگارش کرده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که قراردادهای تجاری ایران با همسایگان شرقی ابتدا بر مسئله نفت متمرکز بود، اما

چون این کشورها در سایر کالاها با ایران بازار مشترک داشتند، در مراحل بعد ایران موضوع ترانزیت کالا را موردتوجه قرار داد. بازگشایی و ایجاد راه‌های نوین تجاری که به‌نوعی بازگشت به موقعیت تاریخی گذشته ایران بود، ازجمله برنامه‌های حکومت وقت در این خصوص بود. هرچند در نهایت تغییر نظام‌های سیاسی منطقه مانع به ثمر رسیدن تلاش‌های ج.ا.ایران شد.

«کهنخا» و همکاران مقاله‌ای مشترک با عنوان «دستاوردهای اقتصادی فرهنگی و هنری دو کشور ایران و پاکستان از گذرگاه امن بندر» (۱۴۰۲) تدوین کرده‌اند. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که با ادامه سیاست‌های پاکستان در راستای ارتباط با کشورهای شمال از طریق بندر گوادر، در سال‌های آتی توسعه این بندر به رقیب مهمی برای چابهار تبدیل خواهد شد. پاکستان در این زمینه با موانعی همچون کمبود زیرساخت‌های مناسب و کافی، عدم زیرساخت‌های حمل‌ونقل، نداشتن ظرفیت صنعتی و تجاری، عدم امنیت پایدار-حمله به مهندسان چینی فعال در توسعه بندر گوادر مواجه می‌باشد.

«صبوری» و همکاران مقاله‌ای مشترک «چالش‌های پیش‌روی دیپلماسی دفاعی جمهوری اسلامی ایران و پاکستان» (۱۴۰۲) منتشر کرده‌اند. بر اساس یافته‌های تحقیق دولت پاکستان به‌عنوان یکی از بی‌ثبات‌ترین و بحران‌خیزترین کشورهای منطقه و حتی جهان، به‌واسطه همسایگی با ج.ا.ایران و رقابت پنهان دو کشور در افغانستان، حضور فعال ایالات متحده و عربستان در تحولات این کشور به‌ویژه علیه ایران و تخاصم این کشور با هند به‌عنوان اصلی‌ترین دشمن تعریف‌شده، نیازمند شناخت و بازنگری مجدد در زمینه راهبرد دفاعی در قبال آن است؛ به‌طوری‌که شرکت این کشور در رزمایش سه برادر در مرزهای شمال شرقی ایران گویای رویکردی تازه از پاکستان و شروع حوزه‌ای جدید در برابر تهران است.

«کیانی» و همکاران مقاله‌ای با عنوان «بررسی عوامل همگرایی در روابط ایران و پاکستان و تأثیر آن بر امنیت نواحی مرزی» (۱۳۹۸) تدوین کرده‌اند. بر اساس نتایج

تحقیق مؤلفه‌های تاریخی، مذهبی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی به‌عنوان عوامل همگرایی در بهره‌های مختلف در تحکیم امنیت مرزهای دو کشور و جلوگیری از تجزیه‌طلبی قومی تأثیر داشته‌اند.

۲-۲. مبانی نظری

۲-۲-۱. ژئواستراتژی

ژئواستراتژی، نقش عوامل محیط جغرافیایی در تدوین راهبردها به‌طور اعم و راهبردهای نظامی به‌طور اخص را مطالعه می‌کند (عزتی، ۱۳۹۶: ۱۰). همچنین می‌توان، کاربرد جغرافیای نظامی در سطح کلان و راهبردی را ژئواستراتژی نامید. ژئواستراتژی، در مشخص شدن مناطق ژئواستراتژیک دنیا در قالب راهبرد کلان نظامی (دریایی و زمینی و هوایی)، محاسبه و برآورد میزان قدرت ملی و فراملی کشورها بر اساس پارامترهای مختلفی مانند اقتصادی، سیاسی، نظامی و اجتماعی در بستر جغرافیایی بزرگ و کلان در سطوح منطقه‌ای و جهانی می‌پردازد» (امینی^۱، ۲۰۱۹: ۱۵). واژه ژئواستراتژی دو برداشت متفاوت ارائه می‌دهد:

❖ از یک‌سو، ژئواستراتژی نگران تأثیر عوامل جغرافیایی بر ساختار گروه‌های

انسانی است که خود می‌تواند هدف اصلی ژئوپلیتیک باشد؛

❖ از سوی دیگر، ژئواستراتژی مفهوم و معنای کاملاً نظامی دارد که درباره

تأثیر جغرافیا در جنگ‌ها به بررسی می‌پردازد (شهلائی، ۱۳۹۶: ۱۰۵).

درواقع ژئواستراتژی به معنای استفاده از موقعیت جغرافیایی و ویژگی‌های جغرافیایی برای تدوین و اجرای استراتژی‌های ملی است. کشورها بر اساس موقعیت جغرافیایی خود، تهدیدات و فرصت‌های موجود را شناسایی کرده و به‌منظور تأمین منافع ملی، سیاست‌هایی را اتخاذ می‌کنند (آجانس^۲، ۲۰۲۳: ۳۳). بر اساس تعاریف ارائه‌شده نقش عوامل جغرافیایی و محیط، جهت تدوین استراتژی‌های نظامی (با محوریت نیروهای مسلح)، موضوع اصلی ژئواستراتژی است.

1. Amini

2. Ajans

به عبارتی دیگر، ژئواستراتژی به معنای هماهنگی راهبردهای ملی با جغرافیا، یک مفهوم ترکیبی است و دربرگیرنده پدیده‌های متعدد و تأثیرپذیری از پدیده‌هایی مختلف می‌باشد. ژئواستراتژی در بطن موضوعی خودش اثرگذارترین حالت ژئوپلیتیک را به خود اختصاص داده است.

۲-۲-۲. ژئوکالچر

ژئوکالچر، اهمیت دادن به عناصری چون فرهنگ، زبان، قومیت و مذهب در کنار سایر عوامل ژئوپلیتیکی است. ژئوپلیتیک نوین ترکیبی از مفاهیم ژئوپلیتیک کلاسیک، ژئواکونومیک و ژئوکالچر است؛ بنابراین می‌توان چنین عنوان نمود که مطالعه رابطه بین فرهنگ با همه عمق و وسعت آن با سیاست و قدرت موضوعی است که می‌تواند مورد توجه ژئوپلیتیک قرار گیرد (مهدیان، ۱۴۰۲: ۱۴۲)؛ به طوری که اثر برخوردهای فرهنگی بر شکل‌گیری‌های سیاسی را می‌توان «ژئوکالچر» نام نهاد (مجتهدزاده، ۱۳۹۷: ۱۳۲).

ژئوکالچر از مبانی تئوریک حوزه مطالعات ژئوپلیتیک است که درصدد فهم و تحلیل تأثیرات متقابل سیاست و فرهنگ می‌باشد. جغرافیای فرهنگی هر ناحیه جغرافیایی با توجه به شرایط زمانی و مکانی و... ژئوپلیتیک خاص خود را رقم می‌زند. ویژگی‌های فرهنگی از قبیل هویت مذهبی، زبانی، قومی و... می‌توانند بسترساز بازی‌های سیاسی ویژه‌ای گردند و برخوردها و خروجی‌های سیاسی خاصی را در پی داشته باشند (امیری و فلاح‌نژاد، ۱۳۹۷: ۴).

۲-۲-۳. ژئواکونومی

ژئواکونومی، مطالعه اثرگذاری زیربناهای اقتصادی در محیط کشوری، منطقه‌ای یا جهانی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و رقابت‌های قدرتی و اثرگذاری این عوامل در ساختار شکل گیرنده ژئوپلیتیک منطقه‌ای یا جهانی است (مهدیان، ۱۴۰۲: ۸۹). زمانی که انگیزه رقابت‌های ژئوپلیتیک، قدرتی باشد و ژئوپلیتیک قرائتی اقتصادی از شرایط ارائه دهد، جنبه ژئواکونومیک به خود می‌گیرد (مجتهدزاده، ۱۳۹۷: ۵۴). در ژئواکونومی، دولت می‌تواند از طریق کنترل و اقتدار تمام منابع تولید و بخش‌های کلیدی اقتصادی را

به دست بگیرد و به استحکام بخشیدن فعالیت‌های اقتصادی و قدرت‌های اقتصادی پردازد (عزتی، ۱۳۹۶: ۱۰۲).

ج.ا.ایران قابلیت‌های زمین-اقتصادی مختلفی دارد؛ اما برجسته‌ترین ویژگی ژئواکونومیکی ایران در حوزه ژئوپلیتیک انرژی است. در این حوزه، ایران علاوه بر دارا بودن موقعیت کانونی در جغرافیای انرژی جهان، چهارمین منابع نفتی و دومین ذخایر گاز طبیعی جهان را دارد (موناکل^۱، ۲۰۲۳: ۲۱).

۴-۲-۲. هیدروپلیتیک

هیدروپلیتیک یکی از زیرمجموعه‌های علم جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک است که به بررسی نقش آب در رفتارهای سیاسی با مقیاس‌های مختلف می‌پردازد. این دیدگاه ویژه اثر تصمیم‌گیری‌های مربوط به استفاده از آب در شکل‌گیری‌های سیاسی در روابط بین‌الملل دولت‌ها با یکدیگر یا حتی روابط میان دولت‌ها و مردم در یک کشور را مورد بررسی قرار می‌دهد.

کمبود آب یا اجازه عبور آب از مرزهای بین‌المللی به گونه‌ای روزافزون در روابط سیاسی کشورها با یکدیگر اثر می‌گذارد؛ مانند اختلافات میان ایران و افغانستان بر سر هیرمند و مشکلات فی‌مابین ترکیه با سوریه و عراق بر سر رودخانه فرات (مهدیان، ۱۳۹۲: ۱۸۵).

۴-۲-۵. روابط نظامی

روابط نظامی کشورها به مجموعه تعاملات و همکاری‌های نظامی میان کشورها اشاره دارد که می‌تواند شامل تبادل اطلاعات، همکاری‌های آموزشی، خرید و فروش تسلیحات، و مشارکت در عملیات مشترک باشد. این روابط به‌طور عمده تحت تأثیر عوامل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی قرار دارد و به شکل‌های مختلفی نمود پیدا می‌کند.

بسیاری از کشورها به‌منظور تقویت امنیت ملی و افزایش توان دفاعی خود، به ایجاد همکاری‌های نظامی با دیگر کشورها می‌پردازند. این همکاری‌ها می‌تواند شامل

برگزاری مانورهای مشترک، تبادل فناوری‌های نظامی و مشاوره‌های استراتژیک باشد. به‌عنوان مثال، کشورهای ناتو به‌طور مرتب در تمرین‌های نظامی مشترک شرکت می‌کنند تا سطح هماهنگی و آمادگی خود را افزایش دهند.

تحولات ژئوپلیتیکی می‌تواند تأثیر عمیقی بر روابط نظامی کشورها داشته باشد. به‌عنوان مثال، رقابت‌های قدرت‌های بزرگ مانند ایالات متحده و چین در آسیا، به ایجاد اتحادها و روابط نظامی جدید بین کشورها منجر شده است. همچنین، ظهور گروه‌های تروریستی و تهدیدات امنیتی غیرمتعارف، کشورهای مختلف را به همکاری‌های نزدیک‌تر در زمینه‌های امنیتی و نظامی ترغیب کرده است (اوکار^۱، ۲۰۲۳: ۱۰۲).

۱-۲-۵-۲. اهداف مختلف از برقراری روابط نظامی

برقراری روابط نظامی بین کشورها به دلیل نیازهای امنیتی و استراتژیک، اهداف متعددی را دنبال می‌کند. این اهداف می‌توانند به بهبود توان نظامی، ایجاد ثبات منطقه‌ای، و تقویت همکاری‌های اقتصادی و سیاسی منجر شوند. برخی از این اهداف عبارت‌اند از:

۱-۲-۵-۱-۱. تقویت امنیت ملی

یکی از اصلی‌ترین اهداف روابط نظامی، تقویت امنیت ملی کشورهاست. کشورها برای مقابله با تهدیدات خارجی و حفظ تمامیت ارضی به همکاری‌های نظامی نیاز دارند. از این‌رو، تبادل اطلاعات، آموزش نیروهای نظامی و برگزاری مانورهای مشترک به‌منظور آماده‌سازی برای هرگونه تهدید، به شدت اهمیت دارد.

۱-۲-۵-۱-۲. پیشگیری از جنگ و ایجاد ثبات

روابط نظامی می‌تواند به پیشگیری از جنگ و تنش‌های نظامی کمک کند. کشورهایی که روابط نزدیک نظامی دارند، معمولاً درک بهتری از یکدیگر پیدا می‌کنند؛ این امر می‌تواند به کاهش سوءتفاهم‌ها و تنش‌ها منجر شود. به‌عنوان مثال، اتحادهای نظامی

مانند ناتو به تقویت ثبات منطقه‌ای و جلوگیری از جنگ‌های ناخواسته کمک می‌کنند (اورلند^۱، ۲۰۲۲: ۷۱-۶۷).

۳-۱-۵-۲. تبادل فناوری و نوآوری‌های نظامی

برقراری روابط نظامی می‌تواند به تبادل فناوری‌های پیشرفته و نوآوری‌های نظامی بین کشورها منجر شود. این تبادل خرید و فروش تجهیزات نظامی، همکاری در پروژه‌های تحقیق و توسعه و اشتراک‌گذاری دانش فنی را دربرمی‌گیرد. این امر نه تنها به تقویت توان نظامی کمک می‌کند، بلکه به پیشرفت‌های علمی و فناوری نیز منجر می‌شود.

۴-۱-۵-۲. تقویت قدرت دیپلماتیک

کشورهایی که روابط نظامی مستحکم‌تری دارند، معمولاً در عرصه‌های دیپلماتیک نیز قدرت بیشتری دارند. این روابط می‌تواند به ایجاد ائتلاف‌های سیاسی و اقتصادی کمک کند و کشورها را در مذاکرات بین‌المللی تقویت کند. به عنوان مثال، کشورهای با روابط نظامی قوی معمولاً در بحث‌های مربوط به امنیت جهانی نفوذ بیشتری دارند (اودس^۲، ۲۰۲۴: ۲۵-۲۱).

۵-۱-۵-۲. پیشبرد اهداف اقتصادی

روابط نظامی می‌تواند به اهداف اقتصادی کمک کند. همکاری‌های نظامی ممکن است به ایجاد فرصت‌های تجاری و اقتصادی جدید مانند فروش تسلیحات و تجهیزات نظامی، منجر شود. کشورهای تولیدکننده تسلیحات از این روابط بهره‌برداری کرده و به تقویت صنایع دفاعی و اقتصادی خود می‌پردازند.

۶-۱-۵-۲. مقابله با تهدیدات غیرمعارف

در دنیای امروز، تهدیدات غیرمعارف مانند تروریسم، سایبری و جنایات سازمان‌یافته به یکی از چالش‌های عمده تبدیل شده‌اند. روابط نظامی می‌تواند به کشورهای مختلف

1. Overland

2. Dodds

کمک کند تا به صورت مشترک به مقابله با این تهدیدات پرداخته و از تجربیات یکدیگر بهره‌مند شوند (هاورلوک^۱، ۲۰۲۲: ۲۳۷-۲۳۴).

با توجه به این منافع و اهداف، روابط نظامی بین کشورها از اهمیت بسزایی برخوردار است؛ از این رو، باید با دقت و هوشمندانه مدیریت شوند.

۲-۲-۵. روابط نظامی ایران و پاکستان

در پاکستان از زمان استقلال این کشور تاکنون همیشه نوعی تنش سیاسی و نظامی در روابط این کشور به خصوص با هند وجود داشته است؛ از این رو، ارتش پاکستان همواره سعی داشته شرایط را کنترل کند و به همین بهانه در کلیه تصمیم‌گیری‌های خارجی و داخلی پاکستان نقش مهمی داشته باشد.

در طول تاریخ پرفرازونشیب این کشور ارتش همواره با اجرای کودتا توانسته روند سیاست‌گذاری این کشور را تغییر و اوضاع را تحت کنترل خود درآورد. با توجه به نفوذ و قدرت بالای ارتش این کشور، برقراری روابط نظامی در سطوح مختلف از جمله تبادلات آموزشی، اعزام مستشاران به دو کشور، اجرای مانورهای نظامی با همکاری دو کشور همانند مانور اخیر که در سطح نیروی دریایی دو کشور در خلیج فارس برگزار شد، امضای تفاهم‌نامه‌های نظامی، و همچنین بازدیدهای رده‌بالای نظامی دو کشور از دانشگاه‌های نظامی و تجهیزات نظامی می‌تواند سطح همکاری نظامی ایران و پاکستان را بهبود بخشیده و همان گونه که در طول تاریخ ایران هیچ گونه جنگی از ناحیه جنوب شرقی کشور به وجود نیامده، از این به بعد هم با توجه به هم‌سویی عوامل ژئوپلیتیکی دو کشور، به وجود نخواهد آمد.

به‌رغم موارد تبیین‌شده، روابط دفاعی دو کشور تحرک کافی ندارند و از ظرفیت‌های موجود بهره‌برداری لازم به عمل نمی‌آید. نیروهای مسلح ج.ا.ایران با پاکستان چند تفاهم‌نامه به امضا رسانیده بودند که به مرحله اجرا درنیامده و پاکستانی‌ها از این امر گله‌مند هستند. دومین مانور مشترک دریایی دو کشور در آب‌های خلیج فارس و دریای

عمان قرار بود برگزار شود اما هنوز نتیجه قطعی حاصل نشده است. مانور مشترک هوایی ایران و پاکستان نیز زمینه خوبی برای گسترش این همکاری‌هاست. پاکستان بازار خوبی برای برخی اقلام نظامی و دفاعی تولیدی ایران است؛ از این رو، باید از این بازار مستعد بهره‌برداری شود.

ایران می‌تواند ضمن بهره‌مندی از تجارب نظامی پاکستان، از برخی تجهیزات نظامی این کشور نیز استفاده نماید. همکاری‌های نظامی فعلی میان دو کشور تاکنون در حد قابل ملاحظه‌ای نبوده است. همکاری‌های نظامی ایران و پاکستان می‌تواند در زمینه‌های زیر باشد:

- ❖ استفاده از تجارب نظامی؛
 - ❖ خرید و ساخت تجهیزات نظامی به‌طور مشترک؛
 - ❖ آموزش پرسنل نظامی؛
 - ❖ مانورهای مشترک نظامی در جهت استقرار امنیت در منطقه؛
 - ❖ همکاری‌های مشترک نظامی در چارچوب منطقه‌ای با دیگر کشورها؛
 - ❖ همکاری مشترک نظامی و امنیتی در جهت کنترل تولید و قاچاق مواد مخدر؛
- هر دو کشور می‌توانند با برنامه‌ریزی صحیح و اصولی و عقد تفاهم‌نامه‌های نظامی لازم به موارد بالا جامه‌ی عمل پوشانده و اقدامات لازم را عملی کنند (لوکویچ^۱، ۲۰۲۲: ۱۱۸-۱۰۱).

۳. روش تحقیق

روش اجرای پژوهش حاضر از نظر ماهیت، روش آمیخته (کیفی-کمی) و از نظر هدف کاربردی است. این پژوهش به‌صورت ترکیبی و چهار مرحله‌ای طراحی شده است.

- ❖ مرحله اول. مرور اجمالی با هدف عوامل ژئوپلیتیکی تأثیرگذار در روابط نظامی ایران و پاکستان بر اساس مطالعات پیشین؛

❖ مرحله دوم. مصاحبه با خبرگان با هدف: تعیین مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی تأثیرگذار در روابط نظامی ایران و پاکستان؛

❖ مرحله سوم. اولویت‌بندی مؤلفه‌های تأثیرگذار در هر یک از معیارها در روابط نظامی ایران و پاکستان به روش رتبه‌بندی فریدمن با هدف: اولویت‌بندی مؤلفه‌های تأثیرگذار در هر یک از معیارها در روابط نظامی دو کشور.

❖ مرحله چهارم. اولویت‌بندی مؤلفه‌های تأثیرگذار در کلیه معیارها در روابط نظامی ایران و پاکستان به روش تحلیل سلسله‌مراتبی «تاپسیس سالوادور» با هدف: اولویت‌بندی مؤلفه‌های تأثیرگذار در کلیه معیارها در روابط نظامی دو کشور و ارائه مدل نهایی.

داده‌های پژوهش در بخش کیفی با استفاده از روش مطالعات کتابخانه‌ای، بررسی متون و روش‌های میدانی و مصاحبه نیمه‌ساختاریافته گردآوری شده است. قلمرو تحقیق از لحاظ مکانی کشورهای ج.ا.ایران و پاکستان و از لحاظ موضوعی ژئوپلیتیکی و از نظر بازه زمانی بیست‌ساله (۱۴۰۲-۱۳۸۲) است.

جامعه نمونه پژوهش، افراد صاحب‌نظر هستند که به‌صورت هدفمند و با روش حداکثرتنوع به‌عنوان مشارکت‌کننده انتخاب شده‌اند. انتخاب مشارکت‌کنندگان تا حصول به اشباع نظری داده‌ها ادامه یافت.

پس از استخراج و تحلیل یافته‌های کتابخانه‌ای، طرح مصاحبه با جامعه آماری تعیین و تدوین شد و اهم مطالب موردنیاز در قالب پرسش‌نامه تنظیم گردید؛ ماحصل سؤالات طرح شده و مصاحبه‌های انجام‌شده به یافته‌های جدول پژوهش منتهی شد.

به استناد اطلاعات تحصیل‌شده، فاز دوم فعالیت میدانی پژوهش (تدوین و توزیع پرسش‌نامه) انجام گردید؛ یافته‌های این بخش نیز با استفاده از روش‌های آماری (آزمون فریدمن و تاپسیس) مورد واکاوی و تحلیل قرار گرفت. نتایج تحصیل‌شده در قالب جدول‌های مختلف مورد تشریح قرار گرفته است.

شکل شماره ۳. الگوی روش‌شناسی پژوهش (مهدیان، ۱۴۰۲: ۶۳).

۴. یافته‌های تحقیق و تجزیه و تحلیل داده‌ها

در گام اول پژوهش، داده‌های جدول آزمون فریدمن برای عوامل ژئوپلیتیک مورد بررسی قرار گرفته است؛ نتایج آن عبارت‌اند از:

- ❖ اهمیت: با توجه به اینکه سطح معنی‌داری زیر ۰.۰۵ است پس فرضیه صفر رد می‌شود؛ به این معنا که متغیرها دارای اهمیت یکسانی نیستند.
- ❖ بسترسازی: با توجه به اینکه سطح معنی‌داری بالای ۰.۰۵ است پس فرضیه صفر رد نمی‌شود؛ به این معنا که متغیرها دارای اهمیت یکسانی هستند.
- ❖ مداخله‌گری: با توجه به اینکه سطح معنی‌داری زیر ۰.۰۵ است پس فرضیه صفر رد می‌شود؛ به این معنا که متغیرها دارای اهمیت یکسانی نیستند.

در ادامه میانگین نظر خبرگان مبتنی در زمینه‌های میزان اهمیت و نوع اثرگذاری (بسترسازی یا مداخله‌گری) در خصوص کلیه مؤلفه‌های ژئوپلیتیک بر روابط نظامی ایران و پاکستان مورد بررسی قرار گرفته است (جدول ۱).

جدول شماره ۱. میانگین نظر خبرگان مبتنی در زمینه‌های میزان اهمیت و نوع اثرگذاری (بسترسازی یا مداخله‌گری)			
ماتریس	اهمیت	بسترسازی	مداخله‌گری
روابط پاکستان با آمریکا	۴/۲	۲/۱۶	۴/۰۴
روابط پاکستان با چین	۳/۲۸	۳/۴	۲/۴
روابط پاکستان با عربستان	۴/۵۲	۲/۴۴	۴/۴
روابط پاکستان با روسیه	۳/۱۲	۳/۰۴	۲/۷۲
ارتش پاکستان	۴/۴	۲/۶۸	۳/۷۶
اختلاف بر سر کشمیر با هند و نقش ارتش پاکستان	۳/۱۲	۳/۲	۲/۵۶
سازمان اطلاعات پاکستان (ISI)	۴/۴۸	۲/۵۶	۳/۹۶
عدم نظارت کافی بر مرزها از سوی پاکستان	۳/۳۲	۲/۵۲	۳/۵۲
تردد‌های غیرمجاز و قاچاق مواد مخدر	۳/۴۴	۲/۰۴	۳/۶۴
بندر گوادر و سرمایه‌گذاری گسترده چین در آن	۳/۹۶	۳/۰۴	۳/۲
چگونگی روابط پاکستان با اقتصاد آسیای مرکزی	۳/۱۶	۲/۸۸	۲/۹۲
درآمد پاکستان از قاچاق مواد مخدر	۳	۲/۱۲	۳/۳۶
اهمیت پاکستان برای چین جهت ورود به آسیای مرکزی	۳/۰۸	۳/۰۸	۳/۱۶
خط لوله صلح و چگونگی انتقال آن	۴/۲	۳/۸	۲/۳۶
نبود زیرساخت‌های مناسب اقتصادی در پاکستان	۳/۵۲	۲/۴	۳/۲
ساختار اقتصادی ضعیف پاکستان و وابستگی به سایر کشورها	۳/۱۶	۲/۴	۳/۳۲
مراودات و روابط اقتصادی در دو سوی مرز (بازار عیدهای مرزی)	۳/۴۴	۳/۱۶	۲/۴۸
حمایت از طالبان در افغانستان	۴/۰۸	۱/۸	۳/۸۴
تقویت انرژی و اگرایی در مناطق بلوچ‌نشین ایران	۳/۸۸	۲/۵۲	۳/۵۶
وجود جنگ‌های فرقه‌های متعدد در پاکستان	۳/۶۴	۲/۰۸	۳/۶۴
احزاب پاکستان	۴	۲	۴/۱۲
گروهک‌های بنیادگرا (سپاه صحابه، لشکر جهنوی)	۴/۱۲	۱/۶۴	۴/۲۴
رشد وهابی‌گری در پاکستان با همکاری عربستان	۳/۹۶	۱/۹۲	۳/۹۶
زبان	۳/۲۴	۳/۳۶	۲/۸۴

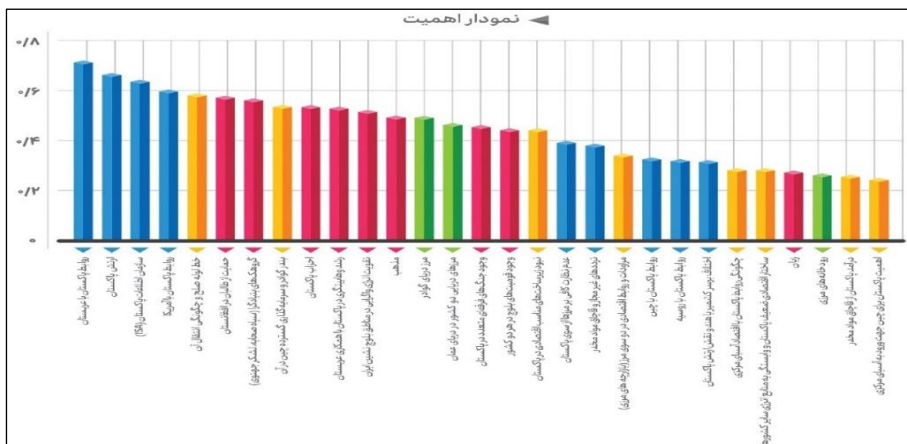
۳	۳/۲۴	۳/۷۲	مذهب
۲/۹۲	۳/۲	۳/۶۴	وجود قومیت‌های بلوچ در هر دو کشور
۲/۶۸	۳/۵۶	۳/۰۸	رودخانه‌های مرزی
۳/۱۶	۲/۹۲	۳/۷۶	مرز دریای گوادر
۲/۵۲	۴/۱۲	۳/۷۲	مرزهای دریایی دو کشور در دریای عمان
مثبت	مثبت	مثبت	نوع معیار
۰/۳۲۱۱	۰/۵۲۲۶	۰/۱۵۶۲	وزن معیار

همان‌طور که از جدول (۱) به‌دست آمد کلیه مؤلفه‌های مورد بررسی از عوامل تأثیرگذار مثبت بر ژئوپلیتیک روابط نظامی ایران و پاکستان هستند اما میزان اهمیت آن‌ها متفاوت است. در ادامه میزان اهمیت، بسترسازی و مداخله‌گری آن‌ها مورد تحلیل قرار گرفته است.

۱-۴. میزان اهمیت عوامل ژئوپلیتیکی بر روابط نظامی ایران و پاکستان

بر اساس یافته‌های پژوهش عامل ژئواستراتژیک و مؤلفه‌های آن رتبه‌ی نخست در معیار اهمیت در روابط نظامی دو کشور ایران و پاکستان را دارند. درواقع، از منظر ژئواستراتژیک جهانی، پاکستان در هلال بی‌ثباتی واقع گردیده که مهد تولید تفکرات بنیادگرایی است. با توجه به اینکه نیاز ملی و منافع ملی، دو معیار اصلی در مناسبات ژئواستراتژیک در میان کشورهای دنیا می‌باشند، بدیهی است که این عامل در بین چهار عامل ژئوپلیتیکی در جایگاه نخست قرار گرفته است. تفاوت در ماهیت و کارکرد ژئواستراتژیک هر حوزه‌ی ژئوپلیتیکی باعث می‌شود که نگرش متحدالشکلی نسبت به مناطق ژئوپلیتیک و کارکردهای ژئواستراتژیک وجود نداشته باشد؛ این نگرش‌های متعارض درواقع سرآغاز نوع رقابت‌های ژئواستراتژیک می‌باشند.

با توجه به زیرمؤلفه‌های ژئواستراتژیک مطرح‌شده در این پژوهش، بدیهی است که نوع رابطه‌ی پاکستان با قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای همچون روسیه، چین، آمریکا، عربستان و نهادهای تصمیم‌ساز در این کشور مانند ارتش و سازمان اطلاعات ISI، در درجه‌ی اول اهمیت از منظر ژئوپلیتیک و در سطح کلان ژئواستراتژیک رابطه‌ی نظامی دو کشور است.

شکل شماره ۱. نمودار میله‌ای اهمیت عوامل

ژئوپلیتیکی تأثیرگذار بر روابط نظامی ایران و پاکستان

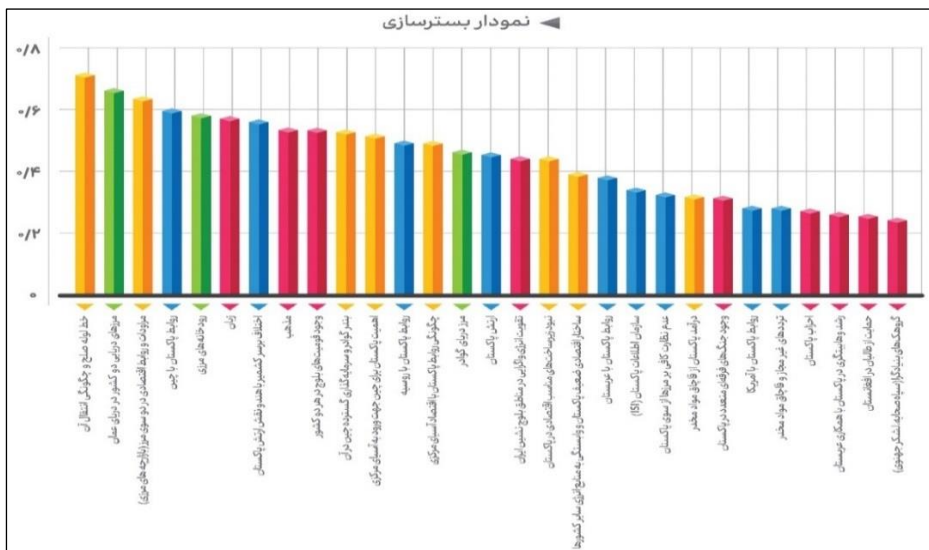

شکل شماره ۲. میزان اهمیت عوامل ژئوپلیتیکی تأثیرگذار بر روابط نظامی ایران و پاکستان

۲-۴. بسترسازی (اثرگذاری مثبت) عوامل ژئوپلیتیکی بر روابط نظامی ایران و پاکستان

در بعد بسترسازی و اثرگذاری مثبت بر روابط نظامی دو کشور، عامل ژئواکونومیک و مؤلفه‌های اقتصادی آن قرار گرفته است. با عنایت به اینکه در عصر حاضر، اقتصاد و مسائل آن جزء مهم‌ترین و اثرگذارترین مؤلفه‌های کسب قدرت در بین کشورها است، توجه به مسائل اقتصادی پاکستان اعم از تکمیل پروژه ناتمام خط لوله صلح، تصویب بازارچه‌های مرزی بین دو کشور و حضور در پیمان‌های اقتصادی منطقه‌ای و بین‌المللی می‌تواند در نزدیکی دو کشور و به تبع آن هم‌افزایی نظامی دو کشور تأثیر بسزایی داشته باشد.

ضعف اقتصادی پاکستان و وابستگی آن به کشورهای دیگر باعث وابستگی نسبی در سیاست خارجی شده است. از این رو، روابط اقتصادی مستحکم که تأمین‌کننده منافع تجاری دو طرف باشد، می‌تواند بر جهت‌گیری استراتژیک پاکستان تأثیرگذار باشد.

شکل شماره ۳. نمودار بسترسازی (اثرگذاری مثبت) عوامل ژئوپلیتیکی بر روابط نظامی ایران و پاکستان

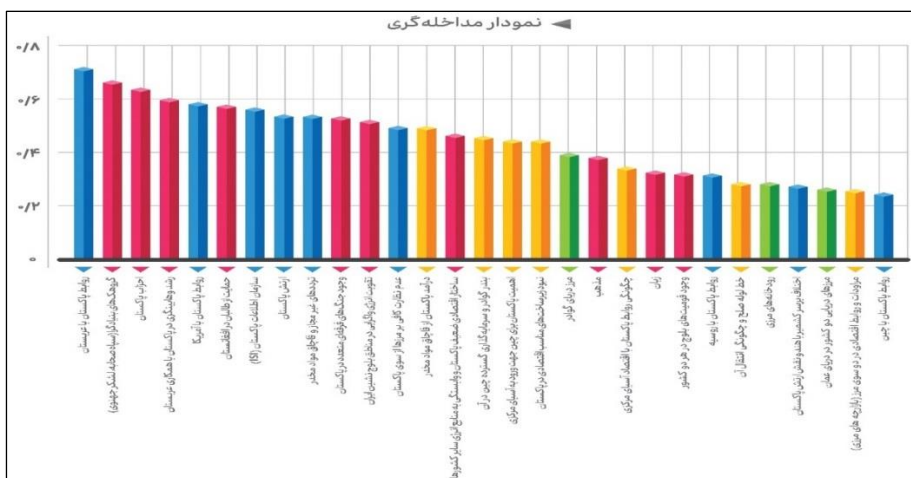
شکل شماره ۴: الگوی بستر سازی (اثرگذاری مثبت) عوامل ژئوپلیتیکی بر روابط نظامی ایران و پاکستان

۳-۴. مداخله‌گری (اثرگذاری منفی) عوامل ژئوپلیتیکی بر روابط نظامی ایران و پاکستان

در بین عوامل ژئوپلیتیک، ژئوکالچر و مؤلفه‌های آن، بالاترین اثرگذاری منفی بر روابط نظامی ایران و پاکستان را دارند. بر اساس نمودار ارائه‌شده، ایران و پاکستان در مسائل ژئوکالچر و فرهنگی به‌خصوص مسائل ایدئولوژیک، مسائل و چالش‌های اساسی دارند، به‌طوری‌که منشأ اختلافات دو کشور در حال حاضر در همین حوزه بسیار پررنگ و اساسی است. موارد زیر از مباحث عمده و منشأ اختلافات ژئوکالچری دو کشور است:

- ❖ وجود گروه‌های بنیادگرا و تقویت تفکرات وهابی و شیعه ستمی در پاکستان؛
- ❖ قومیت‌های بلوچ در دو کشور و واگرایی این قوم نسبت به حکومت مرکزی دو کشور؛
- ❖ جنگ‌های فرقه‌ای و احزاب سنی و ایدئولوژیک پاکستان؛

❖ حمایت از طالبان در افغانستان توسط این کشور.

شکل شماره ۵. نمودار میله‌ای مداخله‌گری (اثرگذاری منفی) عوامل ژئوپلیتیکی بر روابط نظامی ایران و

پاکستان

شکل شماره ۶. الگوی مداخله‌گری (اثرگذاری منفی) عوامل ژئوپلیتیکی بر روابط نظامی ایران و پاکستان

۴-۴. وزن دهی عوامل و مؤلفه‌ها بر اساس آنتروپی شانون

در مرحله سوم بر اساس وزن دهی آنتروپی شانون، وزن کلیه شاخص‌ها به دست آورده شد. ماتریس تصمیم، پارامتری است و باید کمی شود؛ به این منظور تصمیم گیرنده برای هر شاخص، وزنی را معین می‌کند مجموعه وزن‌ها در ماتریس نرمالایز شده ضرب می‌شود (جدول ۲).

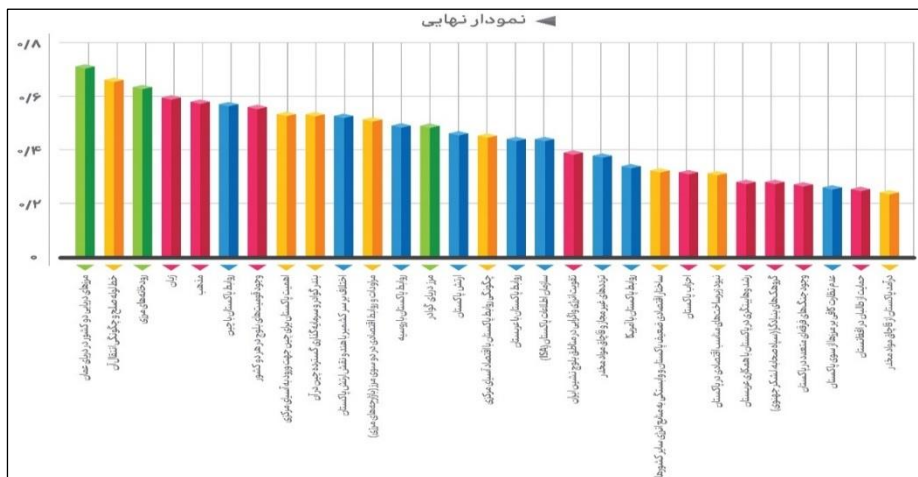
جدول شماره ۲. وزن دهی به ماتریس نرمال شده			
مداخله‌گری	بستر سازی	اهمیت	ماتریس وزین
۰/۰۷۲	۰/۰۷۴۸	۰/۰۳۳	روابط پاکستان با آمریکا
۰/۰۴۲۸	۰/۱۱۷۷	۰/۰۲۵۸	روابط پاکستان با چین
۰/۰۷۸۵	۰/۰۸۴۵	۰/۰۳۵۵	روابط پاکستان با عربستان
۰/۰۴۸۵	۰/۱۰۵۲	۰/۰۲۴۵	روابط پاکستان با روسیه
۰/۰۶۷	۰/۰۹۲۸	۰/۰۳۴۶	ارتش پاکستان
۰/۰۴۵۶	۰/۱۱۰۸	۰/۰۲۴۵	اختلاف بر سر کشمیر با هند و نقش ارتش پاکستان
۰/۰۷۰۶	۰/۰۸۸۶	۰/۰۳۵۲	سازمان اطلاعات پاکستان (ISI)
۰/۰۶۲۸	۰/۰۸۷۲	۰/۰۲۶۱	عدم نظارت کافی بر مرزها از سوی پاکستان
۰/۰۶۴۹	۰/۰۷۰۶	۰/۰۲۷	تردد های غیر مجاز و قاچاق مواد مخدر
۰/۰۵۷۱	۰/۱۰۵۲	۰/۰۳۱۱	بندر گوادر و سرمایه گذاری گسترده چین در آن
۰/۰۵۲۱	۰/۰۹۹۷	۰/۰۲۴۸	چگونگی روابط پاکستان با اقتصاد آسیای مرکزی
۰/۰۵۹۹	۰/۰۷۳۴	۰/۰۲۳۶	درآمد پاکستان از قاچاق مواد مخدر
۰/۰۵۶۳	۰/۱۰۶۶	۰/۰۲۴۲	اهمیت پاکستان برای چین جهت ورود به آسیای مرکزی
۰/۰۴۲۱	۰/۱۳۱۶	۰/۰۳۳	خط لوله صلح و چگونگی انتقال آن
۰/۰۵۷۱	۰/۰۸۳۱	۰/۰۲۷۷	نبود زیرساخت‌های مناسب اقتصادی در پاکستان
۰/۰۵۹۲	۰/۰۸۳۱	۰/۰۲۴۸	ساختار اقتصادی ضعیف پاکستان و وابستگی به منابع انرژی سایر کشورها
۰/۰۴۴۲	۰/۱۰۹۴	۰/۰۲۷	مراودات و روابط اقتصادی در دو سوی مرز (بازار عیدهای مرزی)
۰/۰۶۸۵	۰/۰۶۲۳	۰/۰۳۲۱	حمایت از طالبان در افغانستان
۰/۰۶۳۵	۰/۰۸۷۲	۰/۰۳۰۵	تقویت انرژی واگرایی در مناطق بلوچ نشین ایران
۰/۰۶۴۹	۰/۰۷۲	۰/۰۲۸۶	وجود جنگ‌های فرقه‌های متعدد در پاکستان
۰/۰۷۳۵	۰/۰۶۹۲	۰/۰۳۱۴	احزاب پاکستان

۰/۰۷۵۶	۰/۰۵۶۸	۰/۰۳۲۴	گروهک‌های بنیادگرا (سپاه صحابه، لشکر جهنوی)
۰/۰۷۰۶	۰/۰۶۶۵	۰/۰۳۱۱	رشد وهابی‌گری در پاکستان با همکاری عربستان
۰/۰۵۰۶	۰/۱۱۶۳	۰/۰۲۵۵	زبان
۰/۰۵۳۵	۰/۱۱۲۲	۰/۰۲۹۲	مذهب
۰/۰۵۲۱	۰/۱۱۰۸	۰/۰۲۸۶	وجود قومیت‌های بلوچ در هر دو کشور
۰/۰۴۷۸	۰/۱۲۳۲	۰/۰۲۴۲	رودخانه‌های مرزی
۰/۰۵۶۳	۰/۱۰۱۱	۰/۰۲۹۵	مرز دریای گوادر
۰/۰۴۴۹	۰/۱۴۲۶	۰/۰۲۹۲	مرزهای دریایی دو کشور در دریای عمان

جدول شماره ۳. نمرات نهایی چهار بعد اصلی ژئوپلیتیکی تأثیرگذار بر روابط نظامی ایران و پاکستان	
ابعاد	میانگین
	آماره
عوامل ژئواستراتژیک	۴/۷۶
عوامل ژئوکالچر	۳/۵۶
عوامل ژئواکونومیک	۳/۰۴
عوامل هیدروپلیتیک	۲/۴۸

بر اساس رتبه‌بندی کلی که از میانگین کلیه معیارها و عوامل به‌دست‌آمده، مدلی تهیه شد که گویای تمامی تفاوت‌ها و رتبه‌بندی عوامل بر اساس نمرات اخذشده مطابق شکل (۷ و ۸) است.

مطابق مدل طراحی‌شده، عامل ژئواستراتژیک در میانگین سه معیار اهمیت، بسترسازی و مداخله‌گری، با کسب نمره ۳۰ در جایگاه اول قرار گرفته است؛ پس از آن عامل ژئوکالچر با کسب نمره ۲۸ در جایگاه دوم، عامل ژئواکونومیک با کسب نمره ۲۷/۲ در جایگاه سوم، و عامل هیدروپلیتیک با نمره ۱۴/۸ در رتبه چهارم قرار گرفت.

شکل شماره ۷. نمودار میله‌ای الگوی اهمیت عوامل ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر روابط نظامی ایران و پاکستان

شکل شماره ۸. الگوی نهایی تأثیرگذاری عوامل ژئوپلیتیک بر روابط نظامی ایران و پاکستان

بر اساس داده‌ها و تحلیل‌های آماری مسائل ژئواستراتژیک بالاترین میزان اهمیت را در نوع روابط نظامی ایران و پاکستان دارند. به‌طورکلی، عوامل نظامی-استراتژیک گوناگونی می‌توانند بر روابط نظامی بین ایران و پاکستان تأثیرگذار باشند و همکاری در این زمینه‌ها به استقرار صلح و ثبات در منطقه کمک می‌کند. این مسائل شامل موارد زیر می‌شود:

❖ مرزها و مسائل مرزی

ایران و پاکستان مرز مشترک دارند که در تعیین امنیت و استراتژی نظامی هر دو کشور اهمیت بسزایی دارد. یکی از مهم‌ترین مسائل نظامی-استراتژیک بین ایران و پاکستان، مسائل مرزی و مرزنگاری است. تعیین مرزها و اختلافات مربوط به آن‌ها می‌تواند به تنش و اختلافات نظامی بین دو کشور منجر شود.

❖ تأثیر نقش آمریکا و هند

نقش آمریکا و هند در منطقه و روابط آن‌ها با ایران و پاکستان می‌تواند بر روابط نظامی بین دو کشور تأثیرگذار باشد. به‌عبارت دیگر، روابط هر کشور با این دو قدرت بزرگ می‌تواند تأثیرات مثبت یا منفی بر روابط نظامی ایران و پاکستان داشته باشد.

❖ تأثیرات تروریسم و افراط‌گرایی

تروریسم و افراط‌گرایی در منطقه ازجمله مسائل نظامی-استراتژیک است که بر روابط نظامی ایران و پاکستان تأثیرگذار است. ایران و پاکستان با گروه‌های تروریستی در منطقه مواجه هستند و همکاری در زمینه مبارزه با تروریسم می‌تواند اهمیت بالایی داشته باشد. همکاری در مبارزه با این تهدیدات مشترک به تقویت روابط نظامی بین دو کشور کمک می‌کند.

❖ تحولات و رقابت‌های منطقه‌ای

منطقه خاورمیانه و جنوب آسیا تنش‌ها و تحولات بسیاری دارد که می‌تواند بر روابط نظامی ایران و پاکستان تأثیر بگذارد. تأثیرات سایر کشورهای منطقه مانند عربستان سعودی، افغانستان و عراق نیز بر روابط نظامی دو کشور تأثیرگذار است. روابط هر

کشور با این کشورها می‌تواند به تعداد تنش‌ها و تعارضات نظامی بین ایران و پاکستان منجر شود. رقابت بین این دو کشور برای تأثیرگذاری در منطقه ممکن است اختلافات نظامی را افزایش دهد. همچنین این رقابت می‌تواند باعث افزایش رقابت‌ها و تعارض‌ها بین دو کشور و در نتیجه ضعف روابط نظامی آن‌ها گردد.

در این میان رقابت پاکستان با چین به‌خصوص در زمینه‌های نظامی و اقتصادی رابطه نزدیک و استراتژیک با این موضوع دارد. این روابط ممکن است روابط نظامی پاکستان با ایران را تضعیف کند؛ زیرا چین به‌عنوان یک قدرت منطقه‌ای می‌تواند تأثیر بیشتری بر پاکستان داشته باشد و در شرایط خاصی این کشور را از همکاری نظامی با ایران منع کند. عکس این موضوع نیز امکان دارد؛ ممکن است چین برای کاهش نفوذ ایالات متحده در منطقه از گسترش روابط نظامی ایران و پاکستان استقبال نماید و حتی برای توسعه این روابط بسترسازی نماید.

نوع روابط ایران با هند بر روابط نظامی هند و پاکستان تأثیرگذار است. پاکستان و هند از دیرباز در تنش‌های نظامی قرار دارند و رقابت‌های منطقه‌ای بین این دو کشور می‌تواند در شرایط نزدیکی ایران و هند، به افزایش تنش‌ها بین ایران و پاکستان منجر شود. در نقطه مقابل پاکستان ممکن است به دلیل رقابت با هند، پذیرای توسعه همکاری نظامی با ایران شود.

یکی از عوامل مداخله‌گر در روابط نظامی ایران و پاکستان، روابط پاکستان-آمریکا است. پاکستان روابط پیچیده‌ای با آمریکا دارد، به‌خصوص در زمینه‌های نظامی و امنیتی. تأثیرات این رقابت بر روابط نظامی ایران و پاکستان متغیر است؛ زیرا پاکستان ممکن است در برخی موارد به دلیل رقابت چین با آمریکا، همکاری نظامی با ایران را تقویت یا کاهش دهد.

در مجموع می‌توان گفت، رقابت‌های منطقه‌ای پاکستان با چین، هند و آمریکا می‌تواند به تضعیف یا تقویت روابط نظامی ایران و پاکستان و افزایش یا کاهش تنش‌ها

بین دو کشور منجر گردد. رقابت‌های منطقه‌ای با کشورهای دیگر نظیر عربستان سعودی و روسیه نیز می‌تواند بر روابط نظامی ایران و پاکستان تأثیرگذار باشد.

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

۵-۱. نتیجه‌گیری

پاکستان به‌عنوان یکی از همسایگان ایران که فضای پرتنش و بی‌ثباتی را تجربه می‌کند، از اهمیت ژئوپلیتیکی خاصی برای ج.ا.ایران برخوردار است؛ به‌نحوی که عوامل ژئوپلیتیکی آن بر تدوین راهبردهای دفاعی و نظامی کشورمان تأثیر بسزایی دارد. از طرف دیگر، به دلیل قرار گرفتن پاکستان در منطقه‌ای که به دلیل خصوصیات جغرافیایی همواره مورد توجه قدرت‌های جهانی است و هم‌اکنون نیز تحت تأثیر حضور قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در حوزه ژئوپلیتیکی‌اش قرار دارد، بررسی عوامل ژئوپلیتیکی این کشور در تدوین راهبردهای نظامی ج.ا.ایران ضرورت دارد.

در این پژوهش بر اساس مرور اجمالی داده‌های جمع‌آوری‌شده و انجام مصاحبه با خبرگان، عملیات تجزیه و تحلیل بر روی داده‌ها صورت پذیرفت؛ برای این منظور معیارهای به‌دست‌آمده به چهار بعد اصلی عوامل ژئوپلیتیک زیر تقسیم شدند:

❖ عوامل ژئواستراتژیک؛

❖ ژئوکالچر؛

❖ ژئواکونومیک؛

❖ هیدروپلیتیک.

این عوامل اصلی نیز به ۲۹ بعد تقسیم‌بندی شدند. بر اساس نتایج پژوهش در بحث معیار اهمیت، عامل ژئواستراتژیک با کسب نمره ۳/۷۴ دارای بیشترین رتبه و عامل هیدروپلیتیک با کسب نمره ۱/۴۲ کم‌ترین رتبه را کسب کرده است. در معیار بسترسازی نیز عامل ژئواکونومیک با کسب نمره ۲/۷۴ بیشترین رتبه و عامل هیدروپلیتیک با نمره ۲/۰۶ کم‌ترین رتبه را کسب نموده‌اند. در معیار مداخله‌گری نیز عامل ژئوکالچر با کسب نمره ۳/۵۴ بیشترین رتبه و عامل هیدروپلیتیک با کسب نمره ۱/۹۱ کم‌ترین رتبه را به‌دست آوردند.

جهت رتبه‌بندی کلیه‌ی معیارها از تحلیل سلسه‌مراتبی تاپسیس و جهت وزن‌دهی کلیه معیارها و مؤلفه‌ها از روش آنالیز شانون استفاده شد. در نهایت بر اساس تحلیل انجام‌شده ۴ عامل در ۳ معیار ترکیب شد که بر اساس نتایج به‌دست‌آمده، مرزهای دریایی دو کشور در دریای عمان، خط لوله صلح و رودخانه‌های مرزی، بسترسازی مثبت در روابط نظامی دو کشور داشت. همچنین درآمد پاکستان از قاچاق مواد مخدر، حمایت از طالبان، گروه‌های بنیادگرا و رشد وهابی‌گری کم‌ترین اثرگذاری مثبت را در روابط نظامی دو کشور داشت.

در مرحله بعد اقدام به اولویت‌بندی مؤلفه‌های تأثیرگذار در هریک از معیارها در روابط نظامی ایران و پاکستان با روش فریدمن شد؛ نتایج به شرح ذیل بود:

❖ اهمیت

با توجه به میانگین رتبه‌ها مشخص گردید اهمیت عوامل ژئواستراتژیک با نمره ۳/۷۴ از همه بیشتر است. بعد از آن عوامل ژئوکالچر با نمره ۲/۷۴ و سپس عوامل ژئواکونومیک با کسب نمره میانگین ۲/۱۰ و در آخر عوامل هیدروپلیتیک با نمره ۱/۴۲ قرار دارند.

❖ مداخله‌گری (اثرگذاری منفی)

با توجه به میانگین رتبه‌ها مشخص گردید اهمیت مداخله‌گری عوامل ژئوکالچر با کسب نمره ۳/۵۴ از همه بیشتر است؛ بعد از آن مداخله‌گری عوامل ژئواستراتژیک با نمره ۲/۹۶ و سپس مداخله‌گری ژئواکونومیک با نمره ۱/۹۱ و در آخر مداخله‌گری هیدروپلیتیک با نمره ۱/۵۹ قرار دارند.

❖ بسترسازی (اثرگذاری مثبت)

با توجه به میانگین‌های به‌دست‌آمده مشخص گردید که بسترسازی در جهت ایجاد روابط نظامی دو کشور، عوامل ژئواکونومیک با نمره ۲/۷۴ از همه بیشتر است؛ پس از آن ژئواستراتژیک با نمره ۲/۶۶ و ژئوکالچر با نمره ۲/۵۴ در رتبه بعدی و در نهایت هیدروپلیتیک با نمره ۲/۰۶ در جایگاه آخر قرار گرفتند.

در مرحله بعد اولویت‌بندی مؤلفه‌های تأثیرگذار در کلیه معیارها در روابط نظامی ایران و پاکستان و روش تحلیل سلسله‌مراتبی تاپسیس سالوادور صورت گرفت. بر اساس روش آنتروپی شانون در ۶ مرحله رتبه‌بندی کلی معیارها صورت پذیرفت. طبق نتایج به‌دست‌آمده مهم‌ترین معیار تأثیرگذار ژئوپلیتیکی روابط نظامی ایران و پاکستان به ترتیب بسترسازی (۰/۵۲)، مداخله‌گری (۰/۳۲) و اهمیت (۰/۱۶) است.

در رتبه‌بندی عوامل، ژئواستراتژیک با کسب نمره ۴/۷۶ دارای بیشترین رتبه و عامل هیدروپلیتیک با کسب نمره ۲/۴۸ کم‌ترین رتبه را کسب نمود؛ در رتبه‌بندی زیر بعدها، مرزهای دریایی دو کشور در دریای عمان (۰/۷۱)، خط لوله صلح (۰/۶۶) و چگونگی انتقال آن و رودخانه‌های مرزی (۰/۶۳) دارای بیشترین رتبه و حمایت از طالبان در افغانستان (۰/۲۵۸) و درآمد پاکستان از قاچاق مواد مخدر (۰/۲۵۱)، کم‌ترین رتبه را کسب نمودند.

۲-۵. پیشنهادات

برای توسعه روابط نظامی ایران و پاکستان در بستر ابعاد و مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی موارد زیر پیشنهاد می‌گردد:

۱-۲-۵. حوزه ژئواستراتژیک

۱-۱-۲-۵. پیشنهاد اول: ایجاد یک نهاد امنیتی مشترک

ایران و پاکستان می‌توانند یک نهاد امنیتی مشترک با عضویت نمایندگان از نیروهای مسلح دو کشور تأسیس کنند که مسئولیت آن نظارت بر تهدیدات امنیتی در مرزهای مشترک و تبادل اطلاعات در زمینه تروریسم و قاچاق مواد مخدر باشد؛ و به‌صورت دوره‌ای نشست‌هایی برای بررسی وضعیت امنیتی، تبادل اطلاعات و هماهنگی در عملیات‌های مشترک برگزار کند.

۲-۱-۲-۵. پیشنهاد دوم: برگزاری تمرینات مشترک نظامی

برگزاری تمرینات نظامی مشترک بین ایران و پاکستان ضمن تقویت توانایی‌های نظامی دو کشور، همکاری‌های امنیتی در مرزهای مشترک را افزایش می‌دهند. این تمرینات می‌توانند مقابله با تروریسم و تهدیدات فراملی را دربرگیرند.

۵-۲-۲. حوزه ژئوکالچری

۵-۲-۲-۱. پیشنهاد: راه اندازی برنامه‌های تبادل فرهنگی و آموزش نظامی

یکی دیگر از پیشنهادهای اجرای برنامه‌های تبادل فرهنگی و آموزشی در حوزه‌های نظامی بین ایران و پاکستان است. این برنامه‌ها می‌توانند شامل دوره‌های آموزشی مشترک برای افسران نظامی، سمینارها و کارگاه‌های آموزشی در زمینه استراتژی‌های نظامی و امنیتی، و تبادل تجربیات در خصوص مدیریت بحران و عملیات‌های امدادی باشند. این نوع همکاری به تقویت درک متقابل و اعتماد بین دو کشور کمک می‌کند.

۵-۲-۳. حوزه ژئواکونومیک

۵-۲-۳-۱. پیشنهاد اول: همکاری در پروژه‌های دفاعی و صنعتی

یکی دیگر از عوامل توسعه روابط نظامی ایران و پاکستان، همکاری در پروژه‌های دفاعی و صنعتی است که توانمندی‌های نظامی دو کشور را تقویت می‌کند. این همکاری می‌تواند شامل انتقال فناوری، تولید مشترک تجهیزات نظامی و سرمایه‌گذاری در صنایع دفاعی باشد.

۵-۲-۳-۲. پیشنهاد دوم: همکاری در پروژه‌های زیرساختی نظامی

ایران و پاکستان می‌توانند در زمینه توسعه زیرساخت‌های نظامی و دفاعی مانند ساخت و تأمین تجهیزات، تعمیر و نگهداری و بهبود فناوری‌های نظامی با یکدیگر همکاری کنند.

۵-۲-۴. حوزه هیدروپلیتیک

۵-۲-۴-۱. پیشنهاد: همکاری در مدیریت منابع آبی مشترک

با توجه به اهمیت منابع آبی در منطقه، ایران و پاکستان می‌توانند در زمینه مدیریت منابع آبی مشترک با یکدیگر همکاری داشته باشند. این همکاری موارد زیر را دربرمی‌گیرد:

- ❖ تبادل اطلاعات در زمینه مدیریت منابع آبی؛
- ❖ پروژه‌های مشترک برای حفظ و بهبود کیفیت آب؛
- ❖ توسعه زیرساخت‌های آبی.

ایجاد توافق‌نامه‌های مشترک برای استفاده پایدار از منابع آبی به تقویت روابط دو کشور کمک کرده و منافع امنیتی و اقتصادی آن‌ها را تضمین می‌کند.

۵-۲-۵. حوزه ژئوتکنولوژیک

۱-۵-۲-۵. پیشنهاد: همکاری در زمینه فناوری‌های نوین نظامی

یکی دیگر از عوامل توسعه روابط بین دو کشور ایران و پاکستان همکاری دو کشور در زمینه تحقیق و توسعه فناوری‌های نوین نظامی مانند پهپادها، سیستم‌های سایبری و جنگ الکترونیک است. این همکاری تبادل دانش، فناوری و تجربیات را دربرمی‌گیرد. موارد یادشده می‌توانند به‌عنوان چارچوبی برای توسعه روابط نظامی ایران و پاکستان در حوزه‌های مختلف ژئوپلیتیکی عمل کرده و به تقویت روابط نظامی دو کشور امنیت و ثبات منطقه‌ای کمک نمایند.

منابع

الف - فارسی

- امیری، علی؛ فلاح‌نژاد، علی (۱۳۹۷). «ژئوکالچر، سلفی‌گری و ژئوپلیتیک در ایران»، *فصلنامه سیاست پژوهی جهان اسلام*، ۵(۱۰)، ۴۹-۵۰.
- اویسی کهخا، ابوالقاسم؛ رهدار، احمد؛ کهرازه، یاسر (۱۴۰۲). «دستاوردهای اقتصادی فرهنگی و هنری دو کشور ایران و پاکستان از گذرگاه امن بندر»، *مطالعات هنر اسلامی*، ۲۰(۴۹)، ۷۹-۸۸.
- بناب مدینه؛ سید امیر؛ مجتهدزاده، پیروز؛ لطفی، حیدر؛ اسمعیل پورروشن، علی‌اصغر (۱۴۰۱). «بررسی رقابت‌های ژئوپلیتیکی در منطقه جنوب آسیا با تأکید بر سواحل چابهار ایران و گوادر پاکستان»، *جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)*، ۱۲(۴۶)، ۱۶۸-۲۰۰.
- ترابی، محمد؛ مزینانی، حمید (۱۴۰۱). «بررسی عوامل همگرایی و واگرایی روابط جمهوری اسلامی ایران و پاکستان (۱۹۷۹-۲۰۲۱)»، *دانش‌تفسیر سیاسی*، ۴(۱۱)، ۵۳-۷۸.
- جلال‌پور، شهره؛ فلاح، محمد؛ محمودزاده، فاطمه (۱۳۹۹). «متغیرهای تأثیرگذار بر واگرایی روابط ایران و پاکستان»، *مجله بین‌المللی پژوهش ملل*، ۵(۵۶)، ۷-۲۹.
- جهانگیری، سعید؛ اطهری، سید اسدالله (۱۳۹۷). «بررسی تأثیر موقعیت ژئوپلیتیک ایران بر سیاست خارجی (قبل و بعد از انقلاب اسلامی)»، *فصلنامه راهبرد سیاسی*، ۲(۶)، ۵۵-۷۷.
- دانش آشتیانی، محمدباقر (۱۳۹۶). *جزوه‌ی درس طرح‌ریزی راهبردی و برنامه‌ریزی و بودجه‌بندی*، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی.
- شاملو، رضا (۱۴۰۰). «تبیین عوامل ژئوپلیتیکی نظامی مؤثر بر راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خلیج فارس»، *دوفصلنامه سیاست و روابط بین‌الملل*، ۵(۹)، ۱۱۸-۹۹.
- شهلایی، ناصر (۱۳۹۶). «تبیین اصول پایه‌ای و ارزشی نظام حقوق و مزایای نیروهای مسلح ج.ا.ایران»، *راهبرد دفاعی*، ۱۵(۵)، ۶۷-۱۰۳.
- شیپری، مریم (۱۳۹۸). «تلاش برای تغییر جهت تجارت ایران به سمت شرق در دهه‌های چهل و پنجاه شمسی»، *پژوهشنامه علوم انسانی*، ۱۲(۲)، ۲۱-۳۴.

- صبور، ضیاءالدین؛ منوری، مهدی؛ نظریان، ابوذر (۱۴۰۲). «چالش‌های پیش‌روی دیپلماسی دفاعی جمهوری اسلامی ایران و پاکستان»، *پژوهش‌های روابط بین‌الملل*، ۱۳(۲)، ۲۰۳-۲۲۲.
- عزتی، عزت‌ا... (۱۳۹۶). *ژئواستراتژی و قرن بیست‌ویکم*، تهران: انتشارات سمت.
- کریمی، محمدحسین (۱۴۰۰). «استراتژی ایالات متحده در قبال چین»، *دیپلماسی فرهنگی*، ۱(۴).
- کیانی، جواد؛ زرگر، علیرضا؛ بنی‌مسنی، محمد؛ و رشیدحفظ، آباد موسی (۱۳۹۸). «بررسی عوامل همگرایی در روابط ایران و پاکستان و تأثیر آن بر امنیت نواحی مرزی»، *پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، ۹(۲)، ۷۸-۵۳.
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۹۷). *فلسفه و کارکرد ژئوپلیتیک (مفاهیم و نظریه‌ها در عصر فضای مجازی)*، تهران: انتشارات سمت.
- محمدپور، مهدی (۱۴۰۱). «تأثیرات بنیادگرایی سیاسی در پاکستان»، *مطالعات راهبردی جهان اسلام*، ۴(۲).
- مهدیان، حسین (۱۳۹۲). *ژئوپلیتیک و امنیت ملی ج.ا.ایران*، تهران: انتشارات دانشگاه فرماندهی و ستا آجا.
- مهدیان، حسین (۱۴۰۲). *جغرافیای نظامی پاکستان (جغرافیای جمعیت و ژئوکالچر)*، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- مینایی، مهدی (۱۳۹۶). *درآمدی بر ژئواستراتژی*، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

ب- انگلیسی

- Ajans, Anadolu (2023). *Iran, Pakistan Open Rimdan-Gabd Border Gateway To Enhance Trade eurasiantimes*, com, Retrieved 24 December 2023.
- Amini, Davod (2019). "military geography, Tehran, Defense Strategy Research Center", *geopolitics Committee*.
- Dodds, Klaus (2024). "Halford Mackinder and the'geographical pivot of history: a centennial retrospective", *The Geographical Journal*.
- Ezzati, ezatollah (2021). "Geo-strategy", Tehran, Samt. Fourth Edition.
- Haverluk, Terrence W (2022). "The Three Critical Flaws of Critical Geopolitics: Towards a Neo-Classical Geopolitics", *Geopolitics*.

- Lewkowicz, Nicolas (2022). *The United States, the Soviet Union and the Geopolitical Implications of the Origins of the Cold War*, New York: Anthem Press.
- Mojtahedzadeh, Pirouz (2021). *Political Geography and Geopolitics*, Tehran, Samt.
- Monacal, G (2023). "Iran denies claims regarding completion date of Iran-Pakistan gas pipeline", *The Nation*, 31 May 2023.
- Okur, Mehmet Akif (2023). *Classical Texts Of The Geopolitics And The "Heart Of Eurasia*, Ege Universitesi Turk Dunyasi Incelemeleri Dergisi.
- Overland, Indra (2022). *Future Petroleum Geopolitics: Consequences of Climate Policy and Unconventional Oil and Gas*, Handbook of Clean Energy Systems. John Wiley & Sons.